

*Олександр Петрович РОТАЧ,
архітектор, краєзнавець (м. Донецьк)*

“ВСЕ ЖИТТЯ Я ВІРИЛА В КРАСУ...” Ганна Вікторівна Совачова — видатна українська актриса та громадський діяч

Досліджено життєвий і творчий шлях Ганни Вікторівни Совачової (Совачевої) (24.11/06.12.1876 – 07.07.1954) — видатної української актриси та громадського діяча. Уперше, на основі матеріалів, опублікованих у виданнях української діаспори та власного архіву автора створено цілісний науковий біографічний нарис, що розкриває життя Г. В. Совачової в сукупності всіх його внутрішніх та зовнішніх виявів — від дитинства, навчання, творчої та громадської діяльності, до смерті на еміграції.

Ключові слова: Совачова (Совачева) Ганна Вікторівна, театральна справа, українсько-російські зв'язки, міжкультурні взаємодії, біографічні дослідження.

The research reveals the life and creative development of Ganna Viktorivna Sovachova (Sovacheva) (November 24/December 06 1876 – July 07, 1954), a celebrated Ukrainian actress and public man. For the first time, basing on the data published in the editions of Ukrainian Diaspora and on his personal archive, the author created an integral scientific biographic outline revealing the life of G. V. Sovachova (Sovacheva) in the aggregate of all its internal and external displays – from childhood, education, creative and public activity to death in emigration.

Key words: Ganna Viktorivna Sovachova (Sovacheva), theater business, Ukrainian and Russian interconnections, intercultural interaction, biographic researches.

Исследован жизненный и творческий путь Анны Викторовны Совачовой (Совачевой) (24.11/06.12.1876 – 07.07.1954) — выдающейся украинской актрисы и общественного деятеля. Впервые, на основе материалов, опубликованных в изданиях украинской диаспоры, и личного архива автора создан целостный научный биографический очерк, раскрывающий жизнь Г. В. Совачовой в совокупности всех его внутренних и внешних проявлений — от детства, учебы, творческой и общественной деятельности, до смерти в эмиграции.

Ключевые слова: Совачова (Совачева) Анна Викторовна, театральное дело, украинско-российские связи, межкультурные взаимодействия, биографические исследования.

Ці слова належать видатній українській актрисі та громадському діячеві Ганні Вікторівні Совачовій (24.11/06.12.1876 – 07.07.1954). Немов підсумовуючи свій багато в чому трагічний життєвий шлях, що добігав кінця на чужині, вона писала в спогадах: “І які б несподіванки мені не посилало

життя — я прожила його щасливо, завжди знаходячи дрібку краси у всьому і втіху у переконанні, що могло б бути ще гірше” [1, ч. 3, с. 32].¹

“Великою актрисою української сцени” називала Ганну Совачову її давня знайома та одна з чільних представниць українського жіноцтва на еміграції Ірена Книш, додаючи: “... і сенйорка жіночого руху” [2, с. 8]. У цих словах — квінтесенція багатого життя видатної українки, жодним словом не згадуваної на Батьківщині за часів комуністичного режиму.

На жаль, біографічні відомості про Ганну Вікторівну Хартуларі-Совачову, подані в різних статтях і документах, дуже лаконічні та містять суттєві неточності. Так, датою її народження зазначається 1877 р. У “Енциклопедії Українознавства” повідомляється, що вона родом із прилуцького грецького роду, назва якого перекручена — “Хертуляріїв” [3]. Неправильно записане прізвище батька Ганни й у послужному списку її чоловіка В. Я. Совачова (1913), де вказано, що він був одружений із дочкою генерал-майора “Анной Викторовной Халтурали” [4, оп. 2, спр. 4340, арк. 5]. У редакційних примітках до спогадів Ганни Совачової, опублікованих в альманасі “Молода нація” (№ 2 за 2003 р.), вона названа племінницею Миколи Міхновського, натомість, на попередній сторінці того самого альманаху, в листі А. Жука, Г. В. Совачова згадується вже як “своячка” (дружина брата) Миколи Міхновського. Так само неповними є відомості згаданої вище статті з “Енциклопедії Українознавства”, боцїмто Г. В. Совачова закінчила музично-драматичну школу М. В. Лисенка в Києві, а з 1918 р. виконувала провідні ролі в українських театрах Києва, Львова (1921–1922, 1932–1944) та Ужгорода (1923–1931).

Ми спробували виправити ці неточності та розширити наше уявлення про життя та діяльність Г. В. Совачової².

Вона походила з давнього дворянського роду Хартуларі — грецького або, як зазначається в довідниках, візантійського походження. Його перші представники з’явилися в Російській імперії в другій половині XVIII ст. [6]. З роду Хартуларі вийшло чимало відомих державних і громадських діячів, таких як Костянтин Федорович Хартуларі (1841–1897), один із найвідоміших російських адвокатів другої половини XIX ст., та його брат Дмитро Федорович, знаний правник і дослідник церковного розколу.

¹ У цьому випуску “Української біографістики” друкуються уривки зі спогадів Г. Совачової (Совачевої) “Крізь пориви життя”, опубліковані у 1958 р. в українській газеті “Наше життя” (Філадельфія).

² Період життя Г. В. Совачової до початку травня 1924 (дата смерті її чоловіка), докладніше висвітлено у статті Олександра Ротача [5].

Батько Ганни, уродженець Херсонської губернії Віктор Костянтинович Хартуларі (1837–1916), був військовим і закінчив службу генерал-майором російської армії. Він народився 25 квітня (7 травня) 1837 р. Після закінчення в 1857 р. 2-го кадетського корпусу, три роки служив у 2-му стрілецькому батальйоні. У листопаді 1860 р. вступив до петербурзької Михайлівської артилерійської академії, а після її закінчення 1862 р. отримав призначення до Штабу інспектора стрілецьких батальйонів. 25 серпня (6 вересня) 1862 р. В. К. Хартуларі вступив до Миколаївської академії Генерального штабу, та вже 13 (25) вересня того самого року з невідомої нам причини відрахований з академії з наданням чотиримісячної відпустки. Не пробувши у відпустці наданого терміну, 5 (17) листопада 1862 р. Віктор Хартуларі був прикомандирований до одного з елітних військових навчальних закладів — Павловського кадетського корпусу “для испытанія по службе”, а в жовтні 1863 р. переведений до 1-го військового Павловського училища.

Подальша кар’єра В. К. Хартуларі склалася досить успішно. У 1871 р. він нагороджений орденом св. Анни 3-го ступеня, а з 1875 р. його служба пов’язана з Москвою: В. К. Хартуларі призначається інспектором класів Московської військової прогімназії, а в 1876 р. — інспектором класів 4-ої Московської військової гімназії. Того самого року нагороджений орденом св. Анни 2-го ступеня. У 1878 р. став полковником, нагороджений орденом св. Володимира 4-го ступеня, а в 1882 р. — ще й орденом св. Володимира 3-го ступеня. Останнім місцем служби В. К. Хартуларі став Нижньогородський графа Аракчеєва кадетський корпус [7, оп. 17, спр. 13891, арк. 6–10], де він був інспектором класів із січня 1885 р. до виходу у відставку 17 (30) вересня 1902 р. [7, оп. 17, спр. 29141, арк. 6]. Помер Віктор Костянтинович Хартуларі 17 (30) жовтня 1916 р. у П’ятигорську і похований на міському цвинтарі, про що свідчить “Выписка из метрической книги об умерших за 1916 г. Николаевской церкви Новых Планов” [7, оп. 17, спр. 29141, арк. 2].

В. К. Хартуларі був одружений двічі. Перша дружина, Віра Василівна, була однією з доньок статського радника Василя Степановича Саренка та баронеси Емми Іванівни фон Флемінг.

Василь Степанович Саренко (1814, Воронеж – 1881, Орел), за висловом його онуки Ганни Совачової, “із крові й кости українець”, був непересічною особою. Після закінчення в 1833 р. медичного факультету Московського університету (“казенним воспитанником”) Василя Саренка затвердили лікарем і направили служити на флот, що засвідчує Послужний його список, складений 15.07.1864 р. [7, оп. 9, спр. 4588, арк. 415 зв.]. Улітку 1854 р. він отримав звання доктора медицини, захистивши написану латиною дисертацію з офтальмології. Дослідження В. С. Саренка були присвячені за-

паленням кон'юнктиви, глаукомі, він вивчав хвороби рогової та райдужної оболонки очей, загалом був автором 20 наукових праць.

Водночас, визнаний лікар був чудовим музикантом, гітаристом-семи-струнником і композитором, опублікував 14 оригінальних п'єс для гітари та декілька транскрипцій. Ось як згадувала Василя Степановича онука: “Приїзд діда був у нас завжди великою подією. Брати мої під проводом батька сідали за роботу й у поспіху вишивали мені українську сорочинку, щоб презентувати мене дідові в українському вбранні. (Мати моя погано бачила і не могла вишивати)... По обіді дід запрошував мене до своєї кімнати і наділяв повні жмені оріхів і цукерок [у журнальному варіанті — “цукорків”. — О. Р.] ... Потім дід лягав спати, а я мусила (коли ми жили на селі) проганяти попід вікнами, де він спав, гусок та кричати на них “гиля, гиля”. Дід виходив ще розчухраний, у халаті, з довгим чубуком в устах і притупцюючи передо мною одною ногою, співав: “При дорозі жук, жук, при дорозі чорний...”. Згодом я взяла цей танок для ролі Усті в “Ой, не ходи, Грицю...”. По вечері дід, не зважаючи на свою генеральську рангу, ішов із гітарою, на якій грав знаменито, до челядної і там забавлявся. Думаю, і навіть певна, що часом “пан енерал” садонув нашого гопака на втіху присутнім” [1, ч. 2, с. 31]. Видно по всьому, В. С. Саренко ніколи не забував українського коріння. Згадуючи період знайомства з В. Я. Совачовим, Ганна Хартуларі робить красномовне зізнання: “Від смерти мого діда я не чула української мови... Дивно, що значить кров! Пригадалось усе, що тільки вражало колись мою уяву. Бо ж батько ще купував мені книжки про козаччину, а мати так чудово співала українські пісні” [1, ч. 10, с. 32].

Син В. С. Саренка, Василь Васильович, став професором біології, статським радником, працював у Саратові, згодом у Москві³. Він був затятим театралом, мав багату бібліотеку та справив вирішальний вплив на свою племінницю, коли та обирала фах. Діти В. В. Саренка також присвятили себе мистецтву. Колезький радник Григорій Васильович Саренко (1876–1938) відомий як талановитий архітектор, за проектами якого в Ярославлі збудовано чимало значимих і оригінальних об'єктів. У 1935 р. він був заарештований за “контрреволюційну діяльність” і в 1938 р. розстріляний. Його сестра, Ганна Василівна Саренко, училась у видатного композитора О. М. Скрябіна (1871/72–1915), потім вийшла заміж за Дмитра Митрофановича Кучеренка, випускника Санкт-Петербурзької консерваторії по класу теорії музики. Спочатку подружжя працювало в Московській консерваторії, а

³ Довідник “Вся Москва 1901 г.” сповіщає, що В. В. Саренко мешкав на Іринінській вул. у будинку Цветаєва.

після утворення 19 жовтня (1 листопада) 1903 р. Ярославського відділення Хорового товариства, Д. М. Кучеренко та Г. В. Саренко-Кучеренко були направлені до Ярославля, де відкрили першу в місті музичну школу. 1910 р. Д. М. Кучеренка призначено директором створеного за його участю Ярославського музичного училища.

Та повернемося до роду Хартуларі.

Родина Віктора Костянтиновича Хартуларі була багатодітною. Ганна виявилася наймолодшою дитиною та єдиною дівчинкою, котра з'явилася на світ після 8-річної перерви вслід за сімома хлопчиками. Послужні списки В. К. Хартуларі за 1860 та 1885 рр., що зберігаються у фондах РДВІА, коригують попередні відомості, бо містять дані тільки про шістьох братів: Миколу, який народився 8 (20) травня 1859 р., Володимира — 17 (29) серпня 1860 р. [8, оп. 56, спр. 5102, арк. 326], Василя — 29 березня (10 квітня) 1863 р., Костянтина — 22 травня (3 червня) 1864 р., Віктора — 7 (19) вересня 1867 р.⁴ та Федора — 30 грудня 1868 р. (11 січня 1869 р.). Ганна Хартуларі народилась у Москві 24 листопада (6 грудня) 1876 р. [8, оп. 52, спр. 1285, арк. 6 зв.].

Сім'я, у якій зростала дівчинка, відзначалася любов'ю до музики. Бабуня, Емма Іванівна, була доброю співачкою та піаністкою, розмовляла кількома іноземними мовами та мала у своєму петербурзькому будинку музичний салон, до якого збиралися відомі композитори — О. М. Серов (1820–1871), М. П. Мусоргський (1839–1881), Ц. А. Кюї (1835–1918), М. О. Балакіреєв (1836/37–1910) та О. С. Даргомижський (1813–1869). Ганна Совачова згадувала: “... Музика (бо мати так само, як і бабуня, добре співала і грала на фортепіяні) тішилась у нас особливою пошаною. Три з моїх братів, яких батько виховував по військових школах та вивів їх у старшин [Костянтин, Віктор та Федір — *О. Р.*], — були добрими музикантами, один піяніст, а два челісти⁵. Окрім військової академії, вони покінчили консерваторію, або вчилися у найкращих тодішніх професорів. Тому дитинство моє було переповнене цим, і я зовсім не відхилюсь від правди, коли скажу, що виростала на клясичній музиці. Не диво, що й сама в 4–5 років виспівувала оперові арії під фортепіяновий супровід мами чи брата і мріяла з часом стати співачкою” [1, ч. 10, с. 32].

⁴ У “Краткой записке о службе” Віктора Вікторовича Хартуларі, складеній 17.06.1891, зазначена інша дата його народження — 07.09.1865 [7, оп. 9, спр. 27504, арк. 408]. Це виглядає достовірніше, адже на військову службу В.В. Хартуларі був зарахований 01.09.1883 (за ст.ст.) при вступі до Михайлівського артилерійського училища [7, оп. 9, спр. 27504, арк. 408]. Навряд чи випускник 4-го Московського кадетського корпусу міг мати неповних 16 років (у випадку народження В. В. Хартуларі в 1867 р.).

⁵ Челеста — пластинковий ударно-клавішний інструмент, що утворює ніжні звуки, схожі на дзвін.

У 1886 р. дев'ятирічну Ганну віддали до Інституту шляхетних панн. Спочатку вона була екстерністкою, та по смерті матері переїхала до інституту. Батько за рік по тому одружився вдруге. Дитинство скінчилося...

У мачухи, вдови статського радника Олександри Федорівни Кунарович, були свої діти: Ганна Совачова пише про п'ятьох [8, кн. 11 (201), с. 1208], та в послужному списку В. К. Хартуларі від 19 (31) серпня 1902 р. записані тільки троє: пасинки Дмитро, який народився 19 (31) жовтня 1872 р., та Олександр — 4 (16) березня 1874 р. і падчерка Євгенія — 27 вересня (9 жовтня) 1881 р. [7, оп. 17, спр. 13891, арк. 13]. Брати Ганни мачуху не визнали, перестали приїздити і, мабуть, це з'ясовує фразу зі спогадів Ганни Вікторівни: “Я росла сиротою”. Водночас, вона писала: “Але ні сім років, проведених у чужому мені по духу інституті, ні в такій же чужій для мене родині мачухи, не могли затерти того, чого я набралась в дитинстві. Рано втрачена любов матері, розбуджена фантазія, безмежне довір'я до всіх перетворились у якусь тугу за поезією життя, яку згодом вмiла знаходити навіть у найтяжчі хвилини” [1, ч. 3, с. 32].

1893 р. Ганна Хартуларі закінчила інститут і поїхала до одного із братів. Відразу отримавши запрошення до місцевого аматорського театрального гуртка, вона переграла багато ролей, маючи амплуа, за її власним висловом, “кого не вистачає”. Повернувшись наприкінці 1894 р. до Москви, Ганна вперше вийшла на сцену разом із професійними акторами. Вистава складалася з двох творів, і Хартуларі грала в обох — драмі О. М. Островського “Без вини винуваті” та водевілі “Ведмідь за свата”. Виступ молоді актриси був успішним, і після вистави режисер Чардащев навіть запропонував їй контракт на літній сезон у Москві, від чого вона врешті-решт відмовилася⁶.

Наступне літо Ганна провела у брата Віктора поблизу Петербурга⁷. На Сестрорецькому курорті вона грала в аматорському гуртку, режисером якого був відомий на той час драматург Туношенський. Саме тоді дівчина приймає тверде рішення повністю присвятити себе театрові й восени 1895 р., залишивши підготовку до вступу на медичний факультет, стає студенткою Музично-драматичного училища Московського філармонійного

⁶ У виставі брав участь також син В. В. Саренка. Як писала згодом Г. В. Совачова, “...голови нам запаморочило, тим більш, що й дядько, великий театрал і суворий критик, не втримався від похвал на нашу адресу. Він мусив ужити всього свого авторитету, щоб стримати нас від помилкового кроку. “Не пушу вас неуками на сцену, — рішуче заявив він. — Скінчить вищу освіту, а тоді робіть, що схочете” [10, с. 96].

⁷ **Віктор Вікторович Хартуларі** (14(26).04.1895) був призначений начальником майстерень Сестрорецького збройового заводу [11, оп. 1, спр. 592, арк. 245].

товариства (МФТ)⁸. Саме цьому періодові присвячений уривок зі спогадів Ганни Вікторівни, що пропонується читачам (див.: 220 ст. цього збірника).

Професором класу драматичного мистецтва в училищі з 1891 р. був відомий драматург і театральний критик, у майбутньому один із засновників Московського Художнього театру, Володимир Іванович Немирович-Данченко. Як згадувала Ганна Совачова: “Немирович-Данченко віддавав перевагу психологічному зрозумінню твору. З ним дуже легко було працювати: він у двох словах умів дати акторові потрібний настрій. Пам’ятаю, як на іспиті він дав мені прочитати монолог із п’єси Островського “Пізнє кохання”. Вистачило кілька його слів, щоб я схопила суть монологу й прочитати було мені дуже легко” [1, ч. 5, с. 32].

Роки навчання Г. В. Хартуларі збіглися з періодом театральних реформ. 9 березня 1897 р. у Москві під час Великого посту, коли актори з провінції з’їжджалися для підписування нових ангажементів, у будинку Малого театру відкрився Всеросійський з’їзд діячів сцени⁹, який Ганна відвідувала разом зі своїм дядьком Василем Васильовичем Саренком¹⁰. На з’їзді лунало багато критичних виступів на адресу акторів стосовно недостатнього рівня їхньої інтелігентності та моралі, недисциплінованості тощо. Було прийнято рішення про обов’язковість закінченої середньої освіти для отримання звання актора, засновано Спілку акторів. Незабаром постав Московський Художній театр¹¹, що уособлював собою пошуки нових форм

⁸ Музично-драматичне училище Московського філармонійного товариства (МФТ) було створене в 1883 р. на базі музичної школи “для приходящих” П. Шостаковського (відкрита 22.10.1878). З 1886 р. було прирівнене до вищих учбових закладів (консерваторій), його випускники отримали можливість працювати як на імператорських сценах (оперній і драматичній), так і в приватних і провінційних театрах. З 13(25).02.1892 р. МФТ та училище перебували під патронатом Великої княгині Єлизавети Федорівни. У 1918 р. перетворене у Музично-драматичний інститут (із 1920 — Державний інститут музичної драми з драматичним відділенням). З 17.09.1922 р., після об’єднання з Державними вищими театральними майстернями під керівництвом В.Е.Мейерхольда, — Державний інститут театрального мистецтва.

⁹ Перший Всеросійський з’їзд діячів сцени відбувся 9–23.03.1897 р. За деякими свідченнями, у його роботі взяли участь більше 1300 акторів [12].

¹⁰ За свідченням Ганни, дядько був дуже культурною людиною та “з дитинства пристрасно кохався в театрі. В його книгозбірні було все, що в ті часи видавалося друком про театр”. У домі Василя Васильовича щосуботи збиралася молодь. “Читалися і виконувалися щойно написані нові літературні і музичні твори, обмінювалися думками, читалися реферати та випивалося кілька самоварів чаю з булками. Часто ми ставили собі завдання до наступної суботи подивитися всім якусь п’єсу, послухати нову оперу, прочитати якийсь твір, відвідати концерт, щоб на найближчих сходах перевести дискусію і критику” [10, с. 98, 101].

¹¹ 19.06.1897 у ресторані “Слов’янський базар” відбулася відома зустріч К. С. Станіславського та В. І. Немировича-Данченка, на якій обговорювалися творчі засади створення нового театру. Відкриття театру, що до 1901 р. називався “Художественно-Общедоступный”, відбулося 14 (26).10.1898 р. у будинку театру Я. В. Щукіна “Ермітаж” у Каретному ряду. З 1919 р. МХТ — академічний, а з 1932 р. — ім. Горького. У 1987 р. розділився на дві трупи — МХАТ ім. А.П. Чехова та МХАТ ім. Горького.

театрального мистецтва. Його очолили К. С. Станіславський¹² і В. І. Немирович-Данченко¹³, а до першого складу трупи ввійшли вісім старших товаришів по училищу Г. В. Хартуларі, серед яких вона виокремила в спогадах О. Л. Кніппер-Чехову, М. Г. Савицьку, В. Е. Мейєрхольда та О. Л. Загарова¹⁴.

¹² **Станіславський** (спр. прізви. **Алексєєв**) **Костянтин Сергійович** (05/17.01.1863, Москва – 07.08.1938, там само) — режисер, актор, педагог, теоретик театру. З 1918 р. очолював Оперну студію Великого театру (згодом — оперний театр ім. Станіславського).

¹³ **Немирович-Данченко Володимир Іванович** (11/23.12.1858, Озургети, Грузія — 25.04.1943, Москва) — режисер, театральний діяч, письменник, драматург. За батьком — українець, мати — вірменка. У 1880-х рр. одружився з акторкою Катериною Миколаївною Корф, батько якої володів маєтком у с. Нескучному Катеринославської губ. (нині — Донецької обл.). У 1891–1901 рр. очолював драматичне відділення (клас) Музично-драматичного училища МФТ. У 1919 р. заснував Музичну студію МХТ (із 1926 р. — Музичний театр ім. В.І. Немировича-Данченка). Нар. артист СРСР (1936), лауреат Державної премії СРСР (1942, 1943).

¹⁴ Основу трупи нового театру склали актори-аматори, що працювали під керівництвом К.С. Станіславського у “Товаристві мистецтва і літератури”, та учні В. І. Немировича-Данченка по Музично-драматичному училищу МФТ. Серед перших були О. Р. Арт'ом (спр. прізви. Артем'єв, 1842–16(29).05.1914), М. Ф. Андрєєва (спр. прізви. Юрковська, 1868–08.12.1953), дружина К. С. Станіславського М. П. Ліліна (спр. прізви. Перевошикова, 21.06(03.07).1866–24.08.1943), В. В. Лужський (спр. прізви. Калужський, 31.12.1869–02.07.1931) та ін. Окрім названих Ганною Совачовою випускників училища, до МХТ у 1898 були зараховані К. М. Мунт (1875–1954), Б. М. Снегірьов та М. Л. Роксанова (спр. прізви. Петровська, 04(16).05.1874 – 11.01.1958, закінчила училище в 1897).

Кніппер-Чехова Ольга Леонардівна (9/21.09.1868, Глазов В'ятської губ. – 22.03.1959, Москва) — актриса, дружина А. П. Чехова (з 1901). У 1895 р. вступила на драматичне відділення Музично-драматичного училища МФТ (клас В. І. Немировича-Данченка), з 1898 р. зарахована до трупи МХТ.

Савицька (у заміжжі **Бурджалова**) **Маргарита Георгіївна** (30.10/11.11.1868 – 27.03/09.04.1911) — актриса. Працювала вчителькою у Казані. З 1895 р. навчалася на драматичному відділенні Музично-драматичного училища МФТ (клас В. І. Немировича-Данченка), після закінчення — актриса МХТ (1898–1902).

Мейєрхольд Всеволод Емільович (28.01/09.02.1874, Пенза — 02.02.1940, Москва) — режисер, актор, педагог, реформатор театру. У 1896 р. зарахований відразу на 2-й курс драматичного відділення Музично-драматичного училища МФТ (клас В. І. Немировича-Данченка), у 1898–1902 рр. працював у МХТ. У 1906–1907 рр. — гол. режисер театру ім. В. Ф. Комісаржевської, у 1908–1917 рр. — у петербурзьких імператорських театрах. Після 1917 р. Очолив рух “Театральний жовтень”, у 1920–1938 рр. очолював театр у Москві (з 1923 р. — театр ім. Мейєрхольда) та акторську школу при ньому. Репресований. Реабілітований посмертно.

Загаров (спр. прізви. **Фессінг**) **Олександр Леонідович** (05/17.01.1877, Єлизаветград, нині Кіровоград – 12.11.1941, Саратов) — актор, режисер. Після закінчення Музично-драматичного училища МФТ працював у МХТ (1898–1906), очолював Херсонський театр (1909–1910), був режисером імперат. Александринського театру в Петербурзі (1911–1915). Очолював Військ.-народний театр в Одесі (1917), Державний драматичний театр (1918) і Перший театр Української Рад. Республіки ім. Т. Г. Шевченка (1919–1921) у Києві, Руський народний театр у Львові (1921–1923), Ужгородський український театр (1923–1927), Харківський Червонозаводський український драматичний театр (1927). З 1920 — професор Київського музично-драматичного інституту ім. М. В. Лисенка. Г. В. Совачова грала в багатьох його виставах.

Актриса писала: “У цьому театрі ми почасти бачили реалізацію нашого ідеалістичного наставлення... Від нього віяло чимсь новим, свіжим... Актори там не “бавили” публіки і публіка не ходила там для забави... Театр цей робив особливе враження... ми відчували там приязність богині Мельпомени і пошану до неї... Ми, театральна молодь, зростала під його впливом і перенесли також дещо з його духовости і в український театр” [1, ч. 5, с. 32].

Незважаючи на офіційну заборону студентам училища виступати на сцені, Ганна продовжувала грати на Сестрорецькому курорті під час літніх канікул, брала участь у виставах перед фабричними аудиторіями на околицях Москви (як правило, взимку). Репетиції відбувалися в приміщенні чайної на Смоленському ринку, а влітку — у Літньому театрі Зоологічного саду¹⁵.

Після закінчення музично-драматичного училища Г. В. Хартуларі рік пропрацювала за контрактом на оперній сцені. Труппа Белозорова, що складалася з оперної та драматичної частин, гастролювала у Вітебську та Мінську. Три місяці оперна частина труппи давала вистави в одному місті, драматична — в іншому, а потім вони обмінювалися сценами. Спочатку Ганні доводилося співати “все підряд” (перший виступ — у ролі половецької дівчини в “Князі Ігорі” О. П. Бородіна), та згодом їй для дебюту були надані три партії — Сантуцци в “Сільській честі” П’єтро Масканьї (1863–1945), Мікаели — в “Кармен” Ж. Бізе (1838–1875) та Наталки — в “Русалці” О. С. Даргомижського. Усі вистави пройшли з успіхом. Ганна Хартуларі виконувала також партію Маліки в “Лакме” Лео Деліба (1836–1891), співала в “Царській нареченій” М. А. Римського-Корсакова (1844–1908), інших операх. Із кожним виступом вона мала все більший успіх у глядачів і її становище у трупі зміцнювалося.

На жаль, кінець театрального сезону в трупі ознаменувався конфліктом між акторами різних поколінь. Ось як передавала ті події у своїх спогадах Г. В. Совачова: “Це був час переоцінки вартостей. Ми, молодь, мріяли про прапори, на яких виписані були нові гасла, а яких загально актори того часу не знали і знати не хотіли. Для них вони, себто ті гасла, грозили смертю!

Тому й не диво, що старші актори так нас ненавиділи. Боронилися, як могли, проти нашого наступу. Хтось мусів поступитись і, звісно, той, хто

¹⁵ Московський Зоологічний сад було відкрито Російським товариством акліматизації тварин та рослин 31.01(12.02).1864 р. на берегах Прісненських озер, що були вириті ще в середині XVII ст. і до 1863 р. належали царському дворцевому відомству. Літній театр, що існував на цьому місці, ймовірно, від часів “Прісненського гуляння”, залишився на території Зоологічного саду.

був слабший. А слабшими були ми, бо мали менший репертуар та зовсім не мали досвіду в театральному житті” [1, ч. 7, с. 31].

Перший театральний сезон став для Ганни Хартуларі одночасно єдиним, проведеним на російській оперній сцені. Повернувшись до Москви, вона не уклала нових контрактів, лише зрідка брала участь у гастрольних виставах. Під час однієї з таких поїздок подруга Ганни по музично-драматичному училищу вмовила її виступити в місцевому драматичному театрі в п'єсі “Кума Марта”. Успіх у цій ролі надихнув молоду актрису залишитися в театрі, і вона виступала в ньому аж до початку російсько-японської війни. “Так відбувся мій перехід до драми, де я знайшла велике вдоволення. Ніколи я не шкодувала за оперою, хоч і любила музику”, — писала актриса [1, ч. 7, с. 31–32].

Війна, що вибухнула на початку 1904 р., різко змінила життя родини Хартуларі. Чотирьох братів Ганни направили на фронт, а її як резервістку Євгеніївської общини сестер Червоного Хреста терміново викликали до Петербурга. На збори було дано лише три дні. У Петербурзі Ганну, з огляду на її походження, зарахували до групи, що складалася лише з петербурзької еліти. Спочатку всіх відправили до Іркутська. Поїздка, під час якої Ганна в Челябінську застудилася, доглядаючи речі на вокзалі, тривала 15 діб.

В Іркутську прибулі поступили в розпорядження Головноуповноваженого Червоного Хреста Діючої армії М. Кауфмана. Оскільки на фронті було тимчасове затишся, усіх призначили в резерв сестер милосердя та поселили в домі багатого купця Второва. Непередбачено перебування сестер в Іркутську затягнулося. Минав тиждень за тижнем, а рішення щодо місця їхньої роботи не приймалося. Як писала Ганна Совачова, відсутність книг і будь-якого заняття робили життя нестерпним. Нарешті після чотири-тижневого виснажливого байдикування терпець сестер увірвався й делегація з 20-ти осіб прийшла до М. Кауфмана додому. Наслідком цього візиту став наказ, що з'явився наступного ранку. М. Кауфман розпорядився перевести сестер до Володимирського монастиря, в якому був розміщений шпиталь Червоного Хреста й де побутові умови були значно гіршими, ніж у купця Второва.

Ганні Хартуларі допоміг випадок. Завдяки знайомому, який працював у місцевому Червоному Хресті та добре знав її брата, вона домоглася призначення до санітарного поїзда № 3 на один рейс до Харбіна, змінивши сестру, яка захворіла на тиф. Ось як дивилася на цю працю молода жінка: “...звання сестри-жалібниці вимагає особливого дару Божого. Треба вміти з першого погляду на дорученого тобі хворого або раненого інтуїтивно відчутти його психіку і добути його довір'я і симпатію. Треба, щоб хворий

почав вірити сестрі, як дитина вірить матері, щоб він був переконаний, що краще від неї ніхто йому не зробить і не бажає” [1, ч. 8, с. 31]. Безперечно, Ганна повністю володіла цим “Божим даром”, оскільки вже після першого рейсу її не захотіли відпускати у резерв, а залишили при штабі санітарного поїзда до 1 червня 1905 р. Наступне місце роботи медсестри Хартуларі — зведений шпиталь № 29 у тилу Маньчжурських армій, де молодшим лікарем на той час працював Василь Якович Совачов¹⁶. Незабаром Ганна стала його дружиною...

* * *

Доля пов’язала Ганну Вікторівну з непересічною особистістю. В. Я. Совачов (у документах зустрічається також написання — Совачів, Совачев) народився 15 (27) червня 1876 р. [13, оп. 2, спр. 4340, арк. 1 зв.]. Його батьками були Яків Васильович і Надія Іванівна — нащадки багатьох поколінь священиків Совачових і Міхновських [14]. Василь з юнацьких років був відданий справі боротьби за незалежність України та входив до різних українських товариств, зокрема, “Братства тарасівців” [15]. Навчаючись після закінчення Прилуцької чоловічої гімназії на медичному факультеті Київського університету св. Володимира (1896–1902), він деякий час (до 1898) очолював у Києві “Молоду громаду” [16, с. 26]. За свідченням Ол. Лотоцького, В. Я. Совачов “був головним порадником” гімназійного гуртка, що виник у Прилуках близько 1896 р. [17, с. 75]. Характер цього впливу можна уявити зі спогадів одного із членів гуртка Володимира Дорошенка, який писав: “Бувши в старших класах гімназії, познайомився я із забороненими царською цензурою творами великого поета [Т. Г. Шевченка — *О. Р.*] з нелегальних гектографованих зшитків, видаваних українською студентською молоддю. Вони діставалися до наших рук від старших товаришів, що вчилися вже в Київському університеті” [18]. Тоді само (не пізніше 1898 р.) відбулося також знайомство Василя Совачова із Симоном Петлюрою. Тоді київська студентська організація вирішила сприяти утворенню українських гуртків у середніх учбових закладах. Цим процесом керував В. Я. Совачов, і С. Петлюра, котрий очолював гурток у Полтавській духовній семінарії, приїздив до нього в Турівку разом зі своїм однокласником Олександром Міхновським, племінником матері Василя [19, ч. 10, с. 15]. Така діяльність не залишилася поза увагою царської охоранки. Є відомості, що під час навчання Василь Совачов був двічі заарештований [20, с. 98; 21,

¹⁶ Троюрідний дід автора.

с. 218], а Ганна Совачова писала про його примусове вислання з Києва [9, кн. 11 (201), с. 1211].

У 1902 р. В. Я. Совачов закінчив медичний факультет Київського університету св. Володимира та здобув право бути лікарем. Подальша медична кар'єра Василя Яковича нами вже частково досліджена [5, с. 157–60, 168–188]. Із травня 1904 р. і майже до кінця життя вона була пов'язана з військовою медициною.

Разом із 10-м піхотним Новоінгерманландським полком, до якого Василь Якович був зарахований у травні 1904 р., військовий лікар Совачов взяв участь у бойових діях на театрі російсько-японської війни. На його долю випали тяжкі дні Ляоянської битви та наступного відступу Маньчжурської армії до Мукдена. Свої найкращі якості військового медика В. Я. Совачов виявив у Шахейській битві, кривавих боях поблизу Лангшингпу та Ламатуні, у багатьох інших бойових діях. Самовіддано працював він і у військово-санітарних потягах та зведених шпиталях тилу Маньчжурських армій. За ратні заслуги був нагороджений орденами св. Станіслава 3-го ступеня з мечами та св. Анни 3-го ступеня. Лише в січні 1906 р. В. Я. Совачов повернувся на попереднє місце служби — до Калуги, згодом — до 1910 р. служив у Тулі [22, с. 21; 23, с. 48, 216; 24, с. 65].

Ганна Хартуларі затрималась у шпиталі до початку лютого 1906 р., потім повернулася до Харбінського Червоного Хреста, а за декілька днів по тому виїхала до Петербурга.

30 квітня (13 травня) 2006 р. у родинному гнізді Совачових — селі Турівка Прилуцького повіту на Полтавщині Василь Совачов і Ганна Хартуларі обвінчалися. Родини Совачових і Міхновських справили великий вплив на світогляд Ганни. Сам спосіб їхнього життя сприяв її перетворенню на свідому активну прихильницю української національної ідеї. У своїх спогадах Г. В. Совачова так описує перші місяці після заміжжя: “Я була щаслива всією істотою. Велика частина того щастя походила від радості, що я, нарешті, попала в українське оточення. Моя родина, хоч і походила з українського пня, через довге життя на Московщині зденаціоналізувалась, а виховання в інституті не могло в мене направити цього. А тут я попала немов у рідне гніздо! Я почувала себе частинкою української нації, для якої хотілося жити й працювати. Усе моє попереднє життя відлетіло кудись далеко і я зірвала з ним безповоротно. Мій чоловік бачив, що зі мною діється і не перешкоджав мені летіти в минуле свого народу” [9, кн. 11 (201), с. 1210–1211]. До кінця відпустки Василя Яковича молоді перебували в Турівці, потім поїхали до Тули.

У 1909–1911 рр. В. Я. Совачов відбув наукове відрядження до Імператорської військово-медичної академії в Петербурзі, після чого влітку 1912 р. блискуче захистив дисертацію. Рішенням конференції академії від 27 червня (10 липня) йому була надана ступінь доктора медицини. З кінця 1913 р. Совачови мешкали в Москві, та початок Першої світової війни й оголошення в липні 1914 р. загальної мобілізації застало їх у Турівці. Згідно з мобілізаційним планом, В. Я. Совачов був призначений головним лікарем польового запасного шпиталю № 188 і працював у ньому до кінця листопада 1917 р. За три дні після оголошення мобілізації Василь Якович виїхав із Турівки.

За два тижні до нього приєдналась й дружина. Від тих днів Ганна Совачова впродовж майже десяти років пройшла пліч-опліч зі своїм чоловіком усіма тернистими дорогами світової війни та визвольних змагань, поділивши з ним весь тягар військового часу, надії на майбутнє та гіркоту поразок.

За роки війни шпиталь перебував у найрізноманітніших місцях — у Травниках, Красниках, Орші, одному із сіл Тверської губернії. Восени 1916 р. його було переведено до підмосковного Можайська, та перед початком зими знову переміщено на західний кордон — до Чернівців. Там і зустріли Совачови звістку про Лютневу революцію. На момент утворення Української Центральної Ради головний лікар шпиталю В. Я. Совачов був одночасно й керівником Лікарського Товариства, і одним з ініціаторів місцевого українського громадського руху. Він взяв активну участь в українізації 17-го запасного полку. Створений групою патріотів український гурток, що збирався в будинку Совачових, скликав перші в місті Загальні українські збори, що відкрилися о 2-й годині дня 11 (24) квітня 1917 р. у приміщенні Німецького Дому на Панській (нині — ім. О. Кобилянської) вулиці. Учасники зборів підтримали рішення про створення окремих українських частин і заснування Українського військового клубу ім. П. Полуботка. Головою Чернівецького філіалу клубу було обрано В. Я. Совачова, який на сцені склав присягу на вірність українському народу. Протягом наступних днів кількість членів Клубу стрімко зростала й досягла 6000 чоловік. Перед 1-м травня до Чернівців прибули 300 кубанських козаків, які також зголосилися увійти до Українського військового клубу. На Першотравневій маніфестації українські частини вперше йшли окремо, під національним прапором.

У травні 1917 р. В. Я. Совачов востаннє проводив свою відпустку разом із дружиною в рідній Турівці. Незабаром після повернення до місця служби шпиталь перебазувався на румунський кордон у Радівці, а в серпні 1917 р. — до містечка Голтва на Херсонщині. Сюди само із Чернівців пере-

вели 17-й запасний полк, і діяльність Українського військового клубу під керівництвом В. Я. Совачова була відновлена. По неділях відбувалися регулярні зустрічі, почав виходити журнал “Солдатський університет”, у якому Ганна Совачова друкувала статті з геології. В. Я. Совачов також брав участь у роботі українського гуртка залізничників. Коли діти та їхні батьки забажали, щоб у семикласній залізничній школі запровадили вивчення історії України, цей предмет, за порадою Василя Яковича, почала викладати Ганна Совачова.

Наприкінці листопада 1917 р. (ймовірно, після проголошення 7 (20) листопада Української Народної Республіки) Військовий Секретаріат Центральної Ради відкликав В. Я. Совачова для роботи у військовій Санітарній управі. 17 грудня подружжя Совачових прибуло до Києва. Санітарна управа займала приміщення в готелі “Бельвю” на Володимирській вулиці, і в цьому ж будинку Совачовим надали маленьку вогку кімнатку. Василь Якович був щасливий знову ходити вулицями древнього Києва, згадуючи свої студентські роки. За свідченням Ганни Вікторівни, він щодня зустрічав кого-небудь зі старих друзів чи знайомих. Та працювати в Києві довелося недовго. У середині січня 1918 р. за старим стилем місцеві більшовики, підбадьорені наближенням петроградських червоногвардійців під проводом М. Муравйова, підняли заколот.

Готель “Бельвю” опинився в центрі бойових дій. Був момент, коли люди, які перебували в будинку, стояли за крок від загибелі. Розташований поруч готель “Прага” захопили та пограбували більшовики, більшість російських військових, які мешкали в ньому, було застрелено. Частини Центральної Ради встигли відтиснути більшовиків до будинку поштамту, і під час цього перепочинку подружжя Совачових організувало в комірці під сходами готелю “Бельвю” перев’язувальний пункт. Наступного дня, як писала Ганна Совачова, почався артилерійський обстріл сусіднього будинку Військового Суду. Вікна кімнатки Совачових виходили на подвір’я готелю, де вибухали снаряди. До приміщення залітало багато осколків. Близько 4-ої години ночі 26 січня (8 лютого), після жахливого артобстрілу, у Києві запанувала мертва тиша. Військові принесли звістку, що вранці в місті будуть більшовики.

Настали криваві дні більшовицького терору. “Визволитель” Києва Муравйов наказав “нещадно знищити всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції”. Як писав Д. Дорошенко, “війська Муравйова справили Києву криваву різанину, якої місто не бачило із часів Андрія Боголюбського” [25, с. 479–480]. Тільки за перший день у Києві було розстріляно не менше трьох тисяч чоловік — здебільшого російських військо-

вих, які пасивно, з однаковою мірою ворожості як до більшовиків, так і до українського війська, придивлялися до боротьби [26, ч. 4 (100), с. 121], а також і українців, у яких було знайдено хоч які-небудь посвідчення Центральної Ради.

Ранком 8 лютого Совачови, дивом unikнувши перевірки під час зустрічі з більшовицьким патрулем, залишили готель. До 20 лютого перехувалися в місцевому шпиталі. Нарешті, 20 лютого Василь Якович отримав від “демобілізаційної комісії” довідку такого змісту: “Селянин с. Турівка, Полтавської губернії, Прилуцького повіту, 42 роки, звільнений від військової служби”. У ніч на 23 лютого Совачови виїхали з Києва, удень зійшли з поїзда в Яготині, а наступного ранку виїхали до Турівки.

“Ох, як вільно дихалося, їдучи рідними полями! Як радісно зустрічали нас селяни! На дорозі танув сніг, відбивалася блакить неба у великих калюжах, сонце гріло — весна входила у свої права...”, — згадувала Ганна Вікторівна [27, ч. 1, с. 16]. У Турівці Совачови активно включилися в місцеве життя. Василь Якович, на прохання сільського сходу, став волосним секретарем, читав лекції з політичних та аграрних питань, лікував хворих. Разом з іншими місцевими інтелігентами Совачови створили народний університет. Ганна Вікторівна викладала в ньому історію французької революції. За деякими даними, у Турівці В. Я. Совачов створив також філію товариства “Просвіта”¹⁷.

Незабаром сестра Василя Яковича, повернувшись із лікарні, розповіла, що бачила німецьку військову частину, що рухалася в напрямку Згурівки. Наступного дня в Турівці з’явилася українська частина. Згодом надійшла звістка, що 29 квітня 1918 р. відбувся переворот і на засіданні Всеукраїнського хліборобського з’їзду Павла Скоропадського проголошено гетьманом України. Тоді само до Турівки на автомашині прибули провідники Української Демократичної Хліборобської партії В. Липинський, В. Шемет і Сава Криlach¹⁸. Вони забрали до Києва Миколу Міхновського, який лікувався в

¹⁷ У біобібліографічному довіднику Павла Пундія [21] на с. 218 помилково згадується с. Гурівка.

¹⁸ Заснована 29.06(12.07).1917 у Лубнах. Програма партії засновувалася на гаслах суверенітету українського народу, приватної власності як основи господарської діяльності, парцелізації та викупу володінь великих землевласників на користь незаможних. Провід партії складали В. і С. Шемети, Д. Донцов, В. Липинський, М. Міхновський. До цього переліку треба додати і В. Я. Совачова.

Липинський Вячеслав Казимирович (05/17.04.1882, с. Затурці, тепер Локачинського р-ну Волинської обл. — 14.06.1931, сан. “Вінервальд”, Перніц, Австрія; похов. 02.07.1931 у с. Затурця) — історик, політолог, політичний діяч, основоположник державницького напрямку в українській історіографії, теоретик українського консерватизму. Поляк за походженням.

Турівці, розраховуючи на його вплив на гетьмана в українському дусі (його прочили в прем'єри¹⁹). 6 травня виїхали і Совачови: Василя Яковича також відкликали до Києва²⁰.

Київ 1918 р. (як і Україна в цілому) був оазою добробуту та порядку на тлі більшовицького терору, що запанував у Росії. Населення міста помітно збільшилося, оскільки сюди повтікали заможні промисловці та представники російської аристократії. Ось свідчення очевидця тих днів: “У місті množились, як гриби після дощу, кав'ярні, ресторани, винарні й дрібні кабаре... Це був ніби бенкет під час чуми... Зголоднілий німецький старшинський корпус, відпочиваючи після західного фронту, бавився та об'їдався київськими достатками, кидаючи гроші направо й наліво. Не менш гучно бавилися російські багатії. Київ, столиця Української Держави, був більш чужий, ніж свій. Всюди лунали російська, німецька та польська мови” [26, ч. 5 (101), с. 105–106; 28, с. 273].

У Києві Совачови поселилися на Тимофіївській вулиці в помешканні знайомої, яка виїхала на літо з міста. Василь Якович працював одним із керівників Головної військово-санітарної управи Військового міністерства (її очолював спочатку Карабай, а з літа 1918 р. — Яницький), побут родини усталився. Совачови відвідували театри, Український клуб, їх часто навідували Микола та Олександр Міхновські.

Проте політична ситуація у Києві ставала дедалі напруженішою. Опозиція проти Гетьманату, що виникла відразу після перевороту, посилювалася. На початку серпня утворений раніше з опозиційних груп УНДС Український національний союз (УНС) повів рішучу боротьбу з гетьманським урядом за владу в Україні.

15 листопада 1918 р. гетьман проголосив федерацію України з майбутньою, не більшовицькою, (“Великою”) Росією. Наступного дня Директо-

Шемет Володимир Михайлович (01.07.1873, хут. Олександрівка Лубенського пов. — 14.05.1933, Київ) — громадський і політичний діяч, землевласник. Один із організаторів Української Народної партії (1901–1902). Народився у шляхетській родині, з якої вийшло чимало непересічних українських діячів. Брат Миколи та Сергія Шеметів.

Сава Криlach — псевд. **Людвіка Седлецького** (Сідлецького), громадсько-політичного діяча, письменника. Походив із родини польських патріотів, борців за незалежність Польщі в 1863–1864 рр. Брав участь в українському визвольному русі, потім вступив до Армії УНР, мав звання сотника. Писав поезії українською мовою.

¹⁹ Ці плани не збулися. Докладніше ставлення М. Міхновського та Української демократично-хліборобської партії до П. Скоропадського висвітлено у кн.: Турченко, Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і Слово. [Текст] / Ф. Г. Турченко — К.: Генеза, 2006. — С. 253–268.

²⁰ Невідомо, за яким стилем наведена Г. В. Совачовою у спогадах ця дата. Ймовірно, на наш погляд, що за новим стилем.

рія розпочала повстання проти Скоропадського, якого було оголошено поза законом “за утворені ним злочинства проти самостійності Української республіки”.

Ганна Совачова згадувала, що напередодні повстання (тобто, 13 або 14 листопада 1918 р.) відбулося засідання УНС під головуванням В. Винниченка. Серед інших, на ньому були присутні Симон Петлюра, щойно звільнений із в’язниці, Микола Міхновський та Василь Совачов. На засіданні Василь Якович запропонував ще раз переговорити з гетьманом, та В. Винниченко відмовився, заявивши, що рішення вже прийняте і повстання підготовлене [27, ч. 5, с. 5–8].

14 грудня 1918 р. гетьман зрікся влади та виїхав до Німеччини. 19 грудня створена УНС Директорія УНР урочисто вступила до Києва. На Софіївській площі відбувся молебень і військовий парад, свідком чого була й Г. В. Совачова.

За Директорії В. Я. Совачов відновив свою працю в Санітарній управі, цього разу як заступник начальника. Спочатку управу очолював доктор Галин, згодом його замінив Д. А. Одрин²¹. Проте невдовзі Дмитро Одрин передав усі справи В. Я. Совачову й зник. Як засвідчила Ганна Совачова, згодом з’ясувалося, що він пішов у підпілля. В. Я. Совачов одночасно був також членом Головної управи Українського Червоного Хреста.

Не маючи достатніх сил для відсічі більшовицьким військам, Директорія 2 лютого 1919 р. залишила Київ. Санітарна управа ще в кінці січня отримала наказ вантажитись у вагони, і за кілька днів їхній ешелон вирушив у дорогу. До кінця лютого 1919 р. Совачови разом із працівниками Санітарної управи прибули до Вінниці, потім, уникнувши розстрілу більшовиками під час затримання поїзда в районі Жмеринки, — до Проскурова (Директорія перебазувалася сюди 6 березня), згодом — до Тернополя, а в березні 1919 р. — до Бродів.

У Бродях, за спогадами Г. В. Совачової, Управа перебувала два чи три місяці. Умови праці були дуже важкими — як у побутовому, так і в моральному плані. “Становище Василя було нестерпне. Велика відповідальність без найменшої езекутиви [права виконавчої влади. — *О. Р.*]! Особливо під

²¹ **Одрин Дмитро Антонович** (1892–1919) — український лікар і громадський діяч періоду Української революції. Народився в Білоцерківському пов. Київської губ., в 1916 р. закінчив медичний факультет Київського університету (прискорений випуск військового часу). За Центральної Ради займався організацією медико-санітарної справи в армії, один із засновників Українського Червоного Хреста. У червні 1919 р. — міністр охорони здоров’я та заступник Голови Ради Міністрів (Г. В. Совачова у спогадах помилково назвала його прем’єром). Помер у листопаді 1919 р. у Кам’янці-Подільському від тифу.

час евакуації, коли службовці розбігалися, не було кому виконати й найдрібнішого доручення. Коли нам прийшлося переступити Збруч, то нас було всього 13 душ!” [27, ч. 6, с. 18]. І ще одне характерне її свідчення про атмосферу тих днів: “... відчувалось у повітрі, що все розвалюється. Крадіж процвітала. Якийсь начальник евакуаційного пункту “придбав” три тисячі компле[к]тів білизни, а хворих на тиф не було в що переодягнути. Один полковник зарезервував для себе цілу санітарну “летючку” з автом, а хворих перевозили теплушками. Василь алярмував на всі боки, навіть їздив до Головного Отамана. Але навіть Петлюри накази лишалися без наслідків. Члени Директорії Швець і Макаренко їздили в пульманівських вагонах, що були відчеплені від якогось санітарного поїзда, і, не зважаючи на наказ Головного Отамана, не повертали їх. Бувало й таке, що хворого на тиф приносили на ношах до канцелярії Санітарної управи й казали: — “Робіть із ним, що хочете!” [27, ч. 6, с. 18].

Тим часом подальший перебіг військових подій змусив Українську Галицьку Армію відійти з-під Львова. Санітарна управа була перекинута під Тернопіль і перебувала у вагонах на станції Бірки Великі, аж доки польська армія не зайняла Тернопіль. У перших числах червня 1919 р. ешелон із Санітарною управою просунувся на Чорний Острів, а потім прибув до Кам’янця-Подільського. Влітку епідемія тифу в Українській армії посилювалася. Шпиталі були заповнені вщерть, хворі лежали навіть у коридорах. Василь Якович був на межі сил. “Він почував, що повинен рятувати армію, але це не було в його силах. Журися — не журися, а тиф був сильніший за всі людські можливості” [27, ч. 7, с. 17].

Першого липня 1919 р. В. Я. Совачов разом із хворою Ганною Вікторівною виїхав до Галичини у відпустку. Їхній шлях проліг через Окопи до Мельниці. Там, зупинившись у місцевого диякона, Совачови відпочивали та насолоджувалися красою Галичини. Ганна згадувала: “Почалося життя, немов у казці. Жили ми серед природи та ще й такої, що її красу важко змалювати. Гори, стежки, а поміж тим потічки з водоспадами — все це успокоювало, вабило й давало нам потрібний відпочинок” [27, ч. 8, с. 19].

Але ідилія швидко скінчилась. У Мельниці, у графському маєтку, містився український військовий шпиталь із чотирмастами хворими на тиф. Почувши про наближення польської армії, персонал шпиталю розбігся, залишивши хворих напризволяще. Василь Якович взяв на себе обов’язки головного лікаря, разом із Ганною Вікторівною та місцевим священиком організував відділення Червоного Хреста та переконав місцеве польське населення допомогти шпиталю працею та харчами. 13 липня отримали звістку, що за два дні вся територія до Збруча відійде до Польщі. Зібравши

хворих-українців, В. Я. Совачов із дружиною вже наступного дня розпочали евакуацію й у дуже скрутних умовах спромоглися вивести всіх до Кам'янця-Подільського.

У Кам'янці-Подільському, що став тимчасовою столицею Української Народної Республіки, В. Я. Совачов повернувся до праці в Санітарній управі, а Ганна Совачова — у Головній Управі Українського Червоного Хреста. Із часом до неї приєднався й Василь Якович, очоливши шпитальний відділ.

Тим часом сили українського війська танули. На 1 листопада 1919 р. із загальної кількості хворих померло 10 тисяч чоловік, а протягом зими 1919–1920 рр. тиф забрав близько 20 тисяч вояків [29, с. 121]. Медичний персонал працював, не шкодуючи себе, та працівників катастрофічно не вистачало. Ганна Совачова в той час, окрім праці в шпитальному відділі Українського Червоного Хреста, керувала резервом медсестер. Вона згадувала: “На Наддніпрянщині панувала тоді страшна епідемія тифу, що нищила нашу армію. Шпиталі були завалені хворими й ніде було їх дівати. А тут з’являлись до мене по призначення на працю до шпиталю ... молоді дівчата. Мені все здавалось, що це метелики, які летять на вогонь. Тоді, при відсутності ліків і білля [білизни. — *О. Р.*] така праця не була жартом. Багато їх впало жертвою і навіть прізвища їхні не береглись, бо хто ж думав про те?” [30].

16 листопада Кам'янець-Подільський зайняли польські війська. Совачови залишилися працювати в місті. Ганна протягом кількох місяців очолювала міський “Об’єднаний комітет громадських організацій”, що займався збиранням коштів і подарунків для фронтовиків, організацією свят тощо. Коли у травні 1920 р., після укладення договору з Польщею, об’єднані війська Польщі та УНР почали наступ на Київ, Совачови встигли доїхати тільки до Вінниці, а потім, у зв’язку з відходом польських і українських частин, змушені були повернутися до Кам'янця-Подільського.

У ніч на 10 липня 1920 р., як згадує Г. В. Совачова, Василь Якович був змушений евакуюватися разом із військовими частинами. Незабаром місто зайняли червоні. Ганна Вікторівна кілька місяців працювала в повітовому продовольчому комітеті, а після залишення міста більшовиками виїхала через Станіслав до Коломиї, де 3 жовтня 1920 р. знайшла В. Я. Совачова в шпиталі. Василь Якович тяжко хворів, деякі зі знайомих, що приїздили до Кам'янця-Подільського, навіть розповідали про його похорон, та на момент зустрічі із дружиною життя В. Я. Совачова було вже поза небезпекою.

У листопаді 1920 р. українська армія була остаточно відтиснута за Збруч. Після Ризького договору 18 березня 1921 р. легальне існування на території

Польщі будь-яких організацій Директорії та уряду УНР заборонялося. Українська армія була інтернована в польських таборах. У перший період еміграції В. Я. Совачов перебував у Тарнові. Ганна Совачова очолювала Союз українок у Ченстохові й Тарнові, співпрацювала з англійською благодійною місією “В.С.Р.”

Пізніше Василь Якович працював лікарем на українському карпатському курорті в с. Підлютому (нині — територія Івано-Франківської області), з 1922 р. входив до Українського Лікарського Товариства [21, с. 218]. 3 травня 1924 р.²² він передчасно, у неповних 48 років, помер від висипного тифу, яким заразився під час лікування мешканців с. Сливки біля Підлютого [20]. Ганні Вікторівні судилося пережити чоловіка на тридцять років...

* * *

Залишившись самотньою, Ганна Совачова цілковито присвятила себе українському театрові. Свою сценічну кар’єру вона продовжила у Львові, де на початку 1920-х рр. був створений український театр під художнім керівництвом талановитого режисера, учня К. С. Станіславського та старшого товариша Г. В. Совачової по Московському музично-драматичному училищу Олександра Загарова, який приїхав із Києва. Ганна була постійно зайнята в його виставах. Уже в прем’єрі — п’єсі В. Винниченка “Гріх” — вона з успіхом виконала роль Тітки, згодом — чимало головних характерних ролей у сучасному репертуарі. Грала Совачова й у відомій виставі О. Загарова — “Тартюф” Ж. Б. Мольєра.

Проте, після гучних успіхів першого театрального сезону в театрі почався поступовий занепад. Невдовзі до Ужгорода виїхав О. Загаров і кращі творчі сили трупи поступово почали шукати собі місце для самовияву в інших театрах. До харківського “Березолу” перейшов М. Крушельницькій, О. Голіцинська припинила виступи, Г. Борисоглібська продовжила кар’єру в київському театрі ім. І. Франка.

Ганна Совачова переїхала до Ужгорода та виступала в місцевому театрі, яким керував М. Садовський (1856–1933). Збереглися відомості, що після від’їзду М. Садовського до УРСР Г. Совачова деякий час очолювала цей театр [3].

²² Виявилася дивна та майже містична річ: В. Я. Совачов, який, за свідченням дружини, вважав свого дядька Миколу Міхновського “найближчою собі людиною”, помер фактично одночасно з ним. Нагадаємо, що М. І. Міхновського знайшли 04.05.1924 повішеним на яблуні, у саду біля київського помешкання В. Шемета по вул. Жилянській, 76. За медичним висновком, він пішов з життя в ніч з 3-го на 4-е травня.

Перед початком театрального сезону 1929–1930 рр. Ганна була прийнята до трупи театру ім. Тобілевича (м. Станіслав, нині — Івано-Франківськ). На цей час театр, після короткої перерви, знову очолив Володимир Блавацький. Поновивши розпочату ще в лютому 1928 р. роботу по формуванню нового творчого обличчя театру, він здійснив докорінні зміни в акторському складі. Ганна Совачова була зайнята в багатьох виставах. Для відкриття сезону В. Блавацький обрав історичну драму М. Старицького “Маруся Богуславка” (за його словами, одну з найкращих і найефектніших п’єс українського репертуару). У цій виставі, що була добре сприйнята глядачами та потім довгий час трималась в репертуарі театру, Ганна виконувала роль матері Марусі Богуславки. Згадуючи її гру, В. Блавацький наголошував “інтелігентність та мистецьке горіння” та назвав Г. В. Совачову “дуже сумлінною артисткою” [31, с. 142].

Грала Ганна Вікторівна й у наступній роботі В. Блавацького — опереті Роберта Штольца “Паяцик” (“Der Tanz ins Gluck”). Вистава також користувалася успіхом у глядача, про що говорив і сам режисер, називаючи при цьому Г. В. Совачову серед провідних акторів: “Станіславівські громадяни, які звикли до масної й перченої передачі в дотеперішніх поставах оперети, прийняли з помітним вдоволенням прем’єру “Паяцика” [31, с. 143].

У сезоні 1929–1930 рр. глядачі театру ім. Тобілевича побачили Ганну Совачову ще в двох прем’єрах — опереті Ф. Легара “Циганське кохання” (у ролі Юлії) та комедії М. Куліша “Мина Мазайло”, яку із захопленням сприйняли в Станіславі та Львові.

Уляна Старосольська (псевд. — Любович)²³ запам’ятала Г. В. Совачову цього періоду. “Пані з коротко підстриженим сивим волоссям і чорними, чи радше карими круглими очима, які, не зважаючи на важкі переживання, завжди мали особливо довірливий, щирий вираз і погляд”. Тоді само Ганна Вікторівна подарувала Улянці розкішний екземпляр “Енеїди” І. П. Котляревського з написом: “Від старої приятельки, що в щасті чи в горі, шукала завжди поезії життя” [34]. Майже через 50 років Уляна Любович, ставши редактором часопису “Наше життя”, органу Спілки українок

²³ Старосольська Уляна (Ляся) Володимирівна (нар. 24.03.1912) — письменниця, журналістка, у 1973–1984 та 1987–1990 рр. — редактор журналу Союзу українок Америки “Наше життя”. Народилась у Львові в родині відомого громадського та політичного діяча Володимира Старосольського (08.01.1878 – 25.02.1942). Г. В. Совачова протягом багатьох років приятелювала з В. Старосольським, листувалася, була в його родині [31; 32]. За псевдонім Уляна взяла дівоче прізвище бабуні Герміни (у заміжжі — Шухевич). Від 1940 р. разом із родиною відбула депортацію до Казахстану. У 1967 р. виїхала до США. Авторка низки книжок, численних статей і нарисів. Член СП України.

Америку, писала: “Для самої Ганни Вікторівни це, що вона написала, не було вже так званою “золотою думкою”, гарним висловом. Цю правду засвідчила вона своїм життям. Ці пошуки поезії, мабуть, дозволили Ганні Вікторівні залишитись на поверхні життя серед повені важких переживань у ранніх роках на еміграції й серед нелегкого життя в мандрівному театрі. Вона, як і інші актори, бачила у тих “тарапатах” не тільки зовнішні важкі умовини, але романтику й вдоволення з того, що несли у різні закутки Галичини красу й культуру живого слова” [35].

У театрі ім. Тобілевича Г. В. Совачова залишалася до кінця сезону 1933–1934 рр. За час відсутності В. Блавацького (сезон 1930–1931 рр. і з початку сезону 1933 р.) художній рівень вистав підупав. Львівські гастролі сезону 1930–1931 рр., на яких трупа показала вистави “Гетьман Дорошенко” Л. Старицької-Черняхівської, “Тріх” В. Винниченка та інші, пройшли невдало. Не виправило становища і тимчасове, в сезоні 1931–1932 рр., повернення В. Блавацького та його художнє керівництво театром разом із Миколою Бенцалем (1891–1938). У цей же час важке економічне становище Польщі обумовило відмову міського керівництва Станіслава від утримання постійного театру, і трупа була змушена гастролювати провінційними містечками, лише зрідка навідуючи Львів і Станіслав.

Працюючи в пересувних театрах Галичини, Володимир Блавацький почав усвідомлювати необхідність перегляду режисерських і акторських стереотипів, що склалися на той час. За образним висловом Б. Береста, який працював разом із ним, режисер: “завжди прагнув того, щоб вивести український театр із вузьких регіональних струмків дилетантщини на широкі води світового мистецтва” [35]. Його наполегливе прагнення створити театр, у якому він міг би повністю реалізувати свої творчі задуми, здійснилося у вересні 1933 р. Основу нового колективу склали молоді актори невеличкого театру “Заграва”, засновник якого, режисер Олесь Степовий, передчасно помер незадовго перед цим.

Перед початком сезону 1934–1935 рр. Ганна Совачова разом із подружжям Кривицьких перейшла з театру ім. Тобілевича до “Заграви”. Незабаром вона зіграла одну з головних ролей у п’єсі В. С. Моема (1874–1965) “Священий вогонь”. Цю виставу В. Блавацький потім згадував як одну з найкращих за весь час існування “Заграви” [31, с. 153].

Наприкінці 1934 р. у Перемишлі за участю Ганни Совачової відбулася прем’єра нової вистави В. Блавацького — “Ой, не ходи, Грицю...”. Це була авторська версія класичного твору М. Старицького з деякими відмінностями в тексті, введенням нових дійових осіб, оригінальним сценічним оформленням. “...Наша постановка була новиною і внесла збентеження, бо пору-

шила старі звички й уподобання... Це була спроба — примінити психологічний підхід до наших побутових п'єс, оправдати логічно кожне слово й рух. І як кожна спроба — вносила багато нового й цікавого”, — писала згодом актриса [36, ч. 1, с. 3]. Після Перемишля в середині грудня театр побував на гастролях у Львові, потім кілька днів провів у Винниках, а до кінця 1934 р. перебував у Бродах [36, ч. 1, с. 4].

Протягом чотирьох театральних сезонів, які Ганна Совачова провела у “Заграві”, вона була зайнята у багатьох інших виставах різноманітного жанру — таких, як драма Германа Гейерманса (1864–1924) “Загибель Надії”, комедія Ласло Буш-Фекета (1896–1965) “Трафіка пані генералової” тощо.

Окремо треба відзначити першу постановку в театрі релігійної драми “Голгота” Гр. Лужницького (1903–1990), що була написана 1936 р. і являла собою інсценізацію Євангелія. “Психічна потреба такої п'єси була у кожного українця, бо кожен пережив Велику П'ятницю державницьких змагань і всі вірили і ждали Воскресіння”, — писав автор [37, с. 29]. За свідченням Ганни Совачової, всі: костюми та реквізит робили самі актори за власний кошт. Коли перед картиною “В'їзд до Єрусалима” із-за завіси почувалися вигуки “Осанна!”, глядачі з балкону засипали сцену квітами [37, с. 30].

За п'ять років існування створеного В. Блавацьким театру в ньому склався унікальний творчий колектив однодумців. “Це були герої мистецтва”, — так писав про них режисер. “Треба величезної любови до свого діла і великого шляхетного характеру, щоб відмовити собі куска хліба, щоб голодувати та віддавати майже весь свій заробіток на придбання гарного оформлення сцени, костюмів і реквізиту. “Все для сцени” — це було гасло “загравістів” [31, с. 158].

Міру духовної єдності, майже родинні стосунки, що склалися поміж акторами трупи, наглядно ілюструють сторінки спогадів Ганни Совачової, яку В. Блавацький назвав серед чільних “залізних” “загравістів”. Говорячи про події морозної зими 1934–1935 рр., актриса виокремлює вечір напередодні Різдва. Кінець грудня театр проводив у Бродах, далі їхати було неможливо, оскільки термін дії старої концесії закінчувався 31 грудня й треба було чекати нової. Фінансові справи театру були погані, усі надії пов'язувалися з напливом глядачів у святкові дні. Святвечір, що наближався, актори зустрічали у скруті: “Сумно оглядали ми обі з Сердюковою 5 чи 6 оселедців, що могли запропонувати акторській братії на вечерю. — Нічого, потішали ми одна одну, — зробимо з них салатку, купимо хліб, дамо чай та й по всьому. Щоб тільки ми були всі разом на цій вечері” [36, ч. 1, с. 4].

А коли в середині дня до театру завітала делегація місцевого товариства та запросила акторів на святкову вечерю, вони, подякувавши, відмовили-

ся, пояснивши, що цей вечір традиційно проводять у своєму колі, “по-сімейному”. Тоді вдячні шанувальники організували їм справді святковий стіл “... К шостій годині вечора все було готово: нашу гардеробу ми прибрали завісами й смеречиною, скрині застелили різними покривалами, столи білими скатерками. В кутку пишалась ялинка (а радше сосонка, бо в Бродах іншої немає), освічена електричними жарівками. Врешті вся наша братія засіла до вечері. Був це такий родинний, теплий вечір, що я його ніколи не забуду! Було так затишно й радісно, що в багатьох із нас стояли сльози в очах. Хотілося плакати від зворушення, від почуття сердечної приязні й солідарности. А подарунки все прибували, от принесли ще узвару, а там знов якогось печива. А раптом почулось під дверима “Днесь поюще” — це кілька наших симпатиків прийшли заколядувати, по своїй вечері. Ще один доказ уваги й тепла, з якими стрічала нас публіка на нашій трудній дорозі.

Згодом, коли театр уже “став на ноги”, бували в нас куди багатші Свят-Вечори. Та цього одного ми ніколи забути не могли. Не було між нами ні однієї людини, що не пережила б його глибоко! Ми почувались, як одна, близька, зжита родина. Хай благословенні будуть злидні тих днів, що зв’язали нас міцніше, ніж щось інше!” [36, ч. 1, с. 4].

Улітку 1938 р. “Заграва” та театр ім. Тобілевича об’єдналися в один колектив — театр ім. Котляревського. Перша вистава новоствореного театру — “Маруся Богуславка” — відбулась у Коломиї 3 вересня 1938 р. і пройшла під овації глядачів, які засипали сцену квітами. Ганна Совачова знову грала роль матері Марусі — Ганну з Богуслава. Театр ім. Котляревського проіснував до останніх днів польської влади на Західній Україні. Оголошення загальної мобілізації застало трупу в Надвірній, а перші дні Другої світової війни аж до приходу радянських військ театр перебував у Коломиї.

Після встановлення радянського режиму на Західній Україні актори театру В. Блавацького, зваживши на звернений до них по радіо заклик “революційного театрального комітету”, вирішили переїхати до Львова. Там до них приєднався ряд акторів колишнього театру Й. Стадника, утворивши новий колектив, що отримав назву театру ім. Тараса Шевченка.

Однією з перших вистав цього театру стала п’єса О. Корнійчука (1905–1972) “Платон Кречет”, яку акторам зачитав сам автор. У цій виставі Г. В. Совачова грала роль матері Кречета. Після офіційного проголошення возз’єднання Західної України з УРСР театр ім. Тараса Шевченка отримав статус державного та згідно з рішенням ЦК Компартії України був перейменований на драматичний театр ім. Лесі Українки. У його трупі Ганна

Совачова працювала до початку 1942 р., коли, разом із іншими акторами, перейшла до новоствореного Львівського оперного театру, художнім керівником якого з 1 січня 1942 р. став В. Блавацький.

Г. В. Совачова грала в багатьох різнопланових виставах драматичного сектору театру. В. Блавацький у спогадах відзначив талановите виконання нею характерних жіночих ролей в оперетах. У цей період у репертуарі театру переважали класичні оперети: “Циганський барон” і “Лілик” Й. Штрауса (1825–1899), “Жайворонок” і “Паганіні” Ф. Легара (1870–1948), “Пташник з Тіролю” К. Целлера (1842–1898) та ін.

Щодо драматичного репертуару Ганни Вікторівни, то збереглися відомості про її участь у виставі, яку поставив Й. Гірняк за п'єсою М. Куліша “Мина Мазайло” (роль Мазайлихи). Грала вона також у драмі Макса Гальбе “Ріка”, яку у власному перекладі поставив молодий режисер Іван Іваницький. Тривалий період акторського життя сценічним амплуа Ганни Совачової були характерні жіночі вікові ролі: Терпилиха (“Наталка Полтавка” І. П. Котляревського), Устя (“Ой, не ходи, Грицю...” М. Старицького), Ігуменя (“Гетьман Дорошенко” Л. Старицької-Черняхівської), Одарка (“Сватання на Гончарівці” Г. Квітки-Основ'яненка), Ганна (“Безталанна” І. Тобілевича), Стара циганка (“Хата за селом” Ю. Крашевського) та інші [3]. Загалом за всі роки виступів на театральній сцені Ганна Совачова створила безліч яскравих образів. “Її незабутні постаті в історичних та побутових п'єсах залишили глибокий слід серед українського громадянства” [38], — писала Ірина Павликовська, яка замолоду була знайомою з видатною актрисою.

Ось як згадувала одну з вистав Стефанія Лещенко, авторка посмертної згадки про Г. В. Совачову та її багаторічна знайома: “Часи німецької окупації у Львові. В Українському Оперному театрі підноситься куртина. Іде безсмертний “Гриць” [“Ой, не ходи, Грицю...” М. Старицького — *О. Р.*] і з бадьорої мелодії догадуюсь, що за хвилину вийде Устя. І вже чую спів “Ой, що ж мені, ой, що ж мені робити?” з-за сцени. Виходить, пританцьовуючи, Устя — Совачева й безжурними, жвавими рухами демонструє свою радість. Засватала дочку за багача! Бурею оплесків прийняла зала цю улюблену свою “бабусю”. Вірити не хотілось, щоб ота бадьора постать уже переступила 70-ку! А коли по кількох роках я згадала з нею той вечір, то вона пожалілась:

— А мені так досадно було тоді! Та ж викинули з Гриця мелодію, що попереджує вихід Усті і зразу дали “Ой, що ж мені”! І так замість веселої жінки “на підпитку” зробили з мене “п'яну бабу” ...” [39].

Перед вступом у липні 1944 р. до Львова Червоної Армії Ганна Совачова виїхала на Захід і опинилася в Зальцбурзі, в англійській окупаційній зоні Австрії. У місцевому таборі Парш знайшли притулок багато її друзів та колег. Ось що згадувала акторка М. Слюзарівна: “...потім [я] переїхала, як і мої друзі по сцені, п-во Гожі, до табору в Зальцбург. Переїхала тому, бо в той час там було краще харчування, ніж у Ляндеку, а теж довідалася, що там перебувала моя добра театральна опікунка Ганна Совачева²⁴. Крім неї, там ще були інші артисти, як п-во Гірняки, Маруненки і багато здібної молоді, як пп. Гудзовський, Красножоний, Зацерковний, Гуменна, Соханівський, В. Козаченко та п-і Ліда Крушельницька, яка включилася в наш гурток, хоч вона особисто не мешкала в таборі, а [перебувала] на приватному помешканні. Був там теж п. Голодик” [41]. Як бачимо, творчих особистостей зібралося чимало, і 20 червня 1945 р. Г. Совачова заснувала в Зальцбурзі таборовий Український драматичний театр, який 25 липня показав першу виставу. Глядачі побачили три одноактні п’єси: “Паніку”, “Кінець коханню” та “Бувальщину” [42], класичний водевіль А. Велисовського. Пізніше були поставлені “Ой, Морозе, Морозенку” та “Інваліди” Гр. Лужницького, “Король стрільців” І. Керницького, “Ясні зорі” Б. Грінченка та “Суєта” І. Карпенка-Карого [43, с. 428]. На одній із цих вистав був присутній відомий український письменник та літературознавець Ігор Качуровський, який нині мешкає в Мюнхені (Німеччина). Згадуючи гру Совачової в Зальцбурзі, він відзначає її бездоганну українську мову, у той час як у побуті вона розмовляла з помітним російським акцентом [44].

Виступи на австрійській таборовій сцені стали останніми в театральній кар’єрі Ганни Вікторівни. Хоча вона й сподівалася на її продовження й писала (вже з Парижа) до приятельки в Канаду “а все ж таки може доведеться ще колись побувати на сцені” [45], але хвороба остаточно стала на перешкоді цих планів.

Ганна Совачова залишила незабутній слід в історії українського театру. За всі роки виступів на сцені вона створила безліч яскравих образів. М. Левицький, який знав артистку і спостерігав її гру протягом багатьох років, писав: “Глибоке сприймання кожної ролі, хоч би вона була невеличка, і прецизність [точність — *О. Р.*] у виконанні давали повну насолоду любителям справжнього мистецтва. Кожна її роля — це перлина, яку

²⁴ **Марійка Слюзарівна (Слюзар-Соханівська)** вступила до трупи театру ім. Тобілевича (1932) у дев’ятнадцятирічному віці завдяки підтримці Г. Совачової, яка деякий час мешкала у рідної тітки дівчини. Видатна актриса порадила Марійці: “Ну, що ж, дитино, я чула, що ти здібна і любиш театр, то може шкода марнувати вроджених здібностей” [40].

п. Совачева нанизувала у своє мистецьке намисто. Вона не шукала легких ефектів, не любила дешевих шаржів і тут саме ціла краса її витонченого мистецтва” [46, с. 15].

У Зальцбурзі Г. Совачова очолила місцевий “Союз Українок”. Цей осередок, завдяки її енергії та самовідданій праці, став одним із найуспішніших серед українських жіночих організацій західних окупаційних зон Австрії, і багатьом співвітчизникам, які терпіли скруту в таборах і жили під постійною загрозою видачі радянським представникам, вдалося допомогти. Серед тих, ким постійно опікувалися зальцбурзькі українки, були й колишні вояки з Першої української дивізії Української національної Армії.

Одночасно Ганна Вікторівна працювала й в Українському Червоному Хресті. Яскраву замальовку з тогочасного життя актриси знаходимо в спогадах С. Лещенко: “З усіх зон Австрії приїжджають люди з якимись справами. День і ніч не зачиняються двері її кімнати. Одні входили, другі виходили, щось питали, оповідали, переказували, передавали, приносили, забирали. Рівночасно в кімнаті відбувались зібрання й наради, проби до вистав, пісень, танків. Кімната її (в якій жило 5 осіб) стала центром уваги всіх трьох таборів у Зальцбурзі. Її сімдесятилітня енергія запалювала молодих і середніх віком.

Тому й не диво, що коли завітала до Зальцбургу репатріаційна комісія, то Ганна Совачова стала речником усіх мешканців. Її енергійна постава, відважні відповіді й нехтування загрозою підтримало всіх, що хвилювались.

Хоч стара й хвора, вона все кимсь опікувалась, допомагала. Замість подяки зазнавала багато невдячності від людей. Та не зневірювалась.

— Якщо я не вірила б у шляхетність людей, якщо я мусіла б зле про них думати й їх уникати, я не могла б жити, — говорила мені не раз” [39].

Улітку 1945 р. Г. В. Совачова брала участь у відродженні самостійної української жіночої організації — “Союзу Українок”. Після тримісячної підготовки, у Фельдкірху, центрі австрійської провінції Форарльберг, 30 вересня — 1 жовтня відбувся “Український жіночий з’їзд”. На нього зібралися делегатки із трьох окупаційних зон Австрії та французької зони Німеччини. Серед найбільш шанованих учасниць з’їзду була й Г. Совачова. Одна з організаторок зібрання, Ірена Книш, згадувала: “В її старшому віці переправа пішки по розхитаних мостах над прірвами та довге вижидання в дощову негоду по пошкоджених залізничних станціях на спізнені поїзди робили її подорож на форарльберзький з’їзд просто героїчною” [2, с. 25; 47, с. 208; 49, с. 27–28]. На з’їзді Ганна Вікторівна виступила з палкою промовою, яка знайшла відгук у серцях присутніх, і вони прямо в залі започаткували збір коштів на допомогу перебуваючим у таборах [2, с. 30–31].

У цей післявоєнний час у Зальцбурзі зібралось багато діячів української культури. Була створена “Спілка українських науковців, літераторів і мистців у Австрії”. Українське видавництво “Нові дні” (Salzburg, Lexeufeld 21) друкувало шкільні підручники, дитячу літературу, кращі зразки класичної й сучасної прози та поезії, наукові збірники. Виходили також періодичні видання: щоденна газета “Останні новини”, щотижневик “Нові дні”, часопис для юнацтва “Наш шлях”. В 1946 р. вийшли два числа літературно-мистецького й наукового збірника “Керма” (редактор Авенір Коломиєць), і в другому з них (за квітень-липень) були вміщені спогади Г. Совачової “50 років тому”. Із квітня 1947 р. почав друкуватися (1 раз на місяць) літературно-художній та науково-популярний часопис “Літаври”, який теж невдовзі мусив припинити своє існування через брак коштів.

У 1949 році (за іншими даними — у 1948-му [50, с. 7]) Г. Совачова важко захворіла й шість місяців провела в шпиталі [45]. Олена Залізник, яка відвідала Ганну Вікторівну в таборі того ж 1949-го року, залишилася враженою її станом. “Прикро було дивитися, що та поставна й кремезна людина, усе жвава й рухлива — поражена несподівано паралічем — стала нараз цілком неповоротною, безпомічною. Лише із трудом могла підвестися на постелі в пустій, непривітній кімнатці дерев’яного барака... І — незважаючи на незavidне положення... мала живий, ясний погляд в її бистрих чорних очах, та повні надії слова розмови” [45].

Мабуть, саме через цю хворобу Г. В. Совачова втратила можливість виїхати до США чи Канади разом з іншими українськими театральними працівниками. У 1949 р. (за іншими даними — у 1950-му [50, с. 7]), після ліквідації таборів у Австрії, коли їй стало вже трохи краще, вона виїхала до Парижа [46, с. 8].

У Парижі Совачова, незважаючи на хворобу й вік, активно працювала в Союзі українок Франції (СУФ). Опікувалася дітьми, старими та німецькими співвітчизниками по всіх куточках країни, дописувала до закордонних українських видань про діяльність СУФ, виступала з доповідями [30, ч. 2, с. 5; 51]. Та її енергійна натура прагнула більшого. Якось вона поскаржилася О. Вротновській, що завітала до її паризької квартири на другому поверсі невеличкого готелю на вулиці Ганієр Гю, 4 (поруч із Українською Автокефальною Православною церквою): “В мене так багато матеріалів. Я думала, що приїхавши в Париж, мені вдасться зібрати і зацікавити людей, повести культурно-освітню роботу, якої так тут треба, та, на жаль, так мало є зрозуміння” [50, с. 7].

Наприкінці 1951 року СУФ урочисто відзначила 75-річний ювілей відомої актриси. Свято відбулося 30 грудня в Українському Домі в Парижі.

В ньому брала участь голова СФУ п. Голян, о. канцлер Левенець, генерал Омелянович-Павленко, делегати від усіх українських установ у Франції, численні гості, представники преси [50, с. 8]. Г. В. Совачову обрали почесним членом СУФ [38²⁵; 45].

Свої останні роки Ганна Вікторівна провела в Абондані, невеличкому селі серед чудової природи за 70 км від Парижа. Тут від давніх часів зберігся замок, колишній королівський палац. Він був відкуплений міжнародною організацією ІРО, яка влаштувала в будинку пансіон для осіб похилого віку — емігрантів, здебільшого, українського та грузинського походження. Одними з тих, хто допомагав Совачовій переїздити до пансіону було подружжя Зінкевичів. Осип Степанович, тепер відомий літературознавець, письменник, видавець, тоді навчався в Парижі й часто спілкувався з видатною актрисою.

Ганна Вікторівна важко переживала переїзд. В одному з її листів навіть знаходимо гіркі рядки: “Колись мене любили, усі про мене пам’ятали, а тепер нікому я вже непотрібна, всі про мене забули” [52]. Згодом, правда, її настрій трохи покращився. Вона писала Стефанії Лещенко: “Годують нас прекрасно. Мене люди люблять, і тому я частенько користуюсь додачами: то вкрадуть і принесуть грушку з овочевого саду, то пришлють свою порцію лакоминки. Мені це дорого тільки як доказ прихильності до мене”. Оповідуючи далі про стан свого здоров’я, Г. Совачова пише: “... мене вже запевняють, що навіть повезуть на Пирятинське болото й то буде на той рік. Цьому я ясно не вірю, а все ж приємно посміятись на це твердження” [39].

Безумовно, вона сумувала за Батьківщиною й думками завжди була в рідній Україні. “Краса Абондану відразу полонила мене. Великий парк, що переходить у гущавину лісу, сліди зарослих травною але й, лавочки-ослони для тих, що гуляють у парку, переносять нас у далеко минулі часи. Наприклад, алея тополь нагадує мені Україну й місто Бахмач, де я бачила подібну. Просто перед моїм вікном стоїть велетенський кедр, який переносить мене в рідні Карпати, в Підлюте, де я перевела останні щасливі дні свого життя...” [39]. За рік до смерті Ганна Совачова, ймовірно, стала свідком (а можливо, й учасницею) події, яка повинна була пронизливо нагадати їй незабутню Полтавщину.

У післявоєнній Франції оселилося багато українських діячів культури другої хвилі еміграції. Подружжя Бориса Дніпрового і Євгенію Чайку (1910–

²⁵ У тексті помилково вказано, що СУФ обрала Совачову почесним членом з нагоди її 70-ліття.

1985), у минулому акторів полтавського театру періоду німецької окупації, кінець війни застав у Парижі. Вони створили “Український театральний ансамбль”, який виступав перед глядачами з виставами та естрадно-концертними програмами. Улітку 1953 р. Б. Дніпровий із дружиною зняли аматорський повнометражний, кольоровий і звуковий художній фільм “Наталка Полтавка”. Майже всі зйомки пройшли в Абондані та його мальовничих околицях. Наталку грала Є. Чайка, Б. Дніпровий мав дві ролі — Петра і Возного, а інші ролі виконували Василь Дігтярів (Виборний), Марта Маяцька (Терпилиха) та Терентій Маяцький (Микола). У фільмі брав участь український хор у Парижі під керівництвом Томи і Віри Дратвинських, дві балетні групи (з Парижа і Рубе). Солістом у балетних сценах був Анатолій Кравченко, балетмейстер оперного театру у Саарбрюкені (Німеччина) [53, с. 5–8].

Двогодинний фільм “Наталка Полтавка” користувався успіхом в українського глядача у Франції [54] і отримав Почесний диплом та бронзову медаль на VII Міжнародному фестивалі аматорських фільмів у Каннах.

У масовках, за свідченням Б. Дніпрового, були зайняті майже всі українські пансіонери Абондану. “Вони були чудовими типажами, що не потребували ніякого гриму. В одній із рецензій того часу писалось, що “степовий вітер України зробив цим людям найкращий грим” [53, с. 7]. Хто знає — можливо, десь на півці закарбувався для нащадків і образ видатної української актриси...

В останні роки життя в Абондані Ганна Вікторівна часто хворіла (давало про себе знати слабе серце), іноді вона тижнями не вставала з ліжка. Давня знайома Совачової, Ірина Павликовська, яка на той час мешкала в Канаді й працювала у Світовій федерації українських жіночих організацій (СФУЖО), відвідала актрису влітку 1953 р. Вона згадувала: “Вже по моєму приїзді [до Парижа. — *О. Р.*] доходили до мене тривожні вісті про її стан здоров’я. Тому обдумуємо нашу візиту так, щоб її найменше схвилювати” [38]. Втім, відвідувачі (а разом із заокеанською гостею до пансіону завітали член управи СУФ Ольга Колянківська і члени-опікуни цього закладу Єлизавета Прокопович та інж. Созонтов) побачили Совачову вже в кращому стані. Ганна Вікторівна багато розпитувала про долю українського театру на американському континенті, працю жіночих організацій, розповідала про підготовлену до друку частину своїх спогадів.

Вона постійно займалася літературною працею. Перші рядки спогадів Совачової з’явилися в друці ще 1946 року на сторінках зальцбурзького збірника “Керма”. Але й на початку 1950-х, зустрічаючись у Парижі з О. Вротновською, Ганна Вікторівна повторювала: “Ще так багато треба

зробити, і так боюся вмирати, не лишивши за собою сліду” [50]. Г. Совачова писала все нові й нові глави. Близько 1952 р. на прохання Осипа Зінкевича з’явився “Спомин про Миколу Міхновського”. За кілька тижнів до смерті у своєму останньому листі до Олени Залізник Совачова хвалилася:

“А от що у мене доброго: то здається мені — вдасться знайти видавця моїх споминів. Правда, що кажу тільки “здається”, бо не вірю дуже в ту можливість, поки він не приїде до мене і не зроблю з ним умови. Перша частина вже готова до друку, а друга вся буде присвячена театральній праці. Дуже тішуся, що лишу по собі щось потрібного. Ми такі бідні на театральну літературу. Хочу так зробити, щоб поруч із моїми споминами вставити ті реальні поради Станіславського і Щепкіна та француза Коклена й італійця Салівані. Аби Бог поміг і дав прожити ще, бо працювати інтенсивно мені заборонено” [45].

На жаль, спогади лишилися незакінченими. У ніч на 7 липня 1954 р. Ганна Совачова відійшла у вічність. В її останні хвилини поруч не було нікого [55]. 9 липня Совачову поховали на місцевому цвинтарі, а 15 серпня на її могилі побували голова Союзу українок Америки Олена Лотоцька та чільні представниці СУФ [56]. До нашого часу могила славетної українки, як повідомила нам директор Української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі пані Ярослава Йосипишин, на жаль, не збереглась. У середині 1980-х років за сприяння Української Автокефальної Православної церкви рештки праху українців зі цвинтаря в Абондані перепоховали в спільній могилі в Шалеті [57].

Доля архіву Г. В. Совачової нам не відома. Немає сумніву, що він був. А. Жук у листі до П. Кашинського згадує про фото особи у військовому мундирі (можливо, М. Міхновського), яке він отримав з одного американського видавництва. За словами А. Жука, світлина знаходилась серед інших знімків родини Міхновських, “зі спадщини покійної артистки Совачової” [58, с. 225]. Звідси можна зробити висновок, що архів Ганни Совачової (або його частка) якимось чином потрапив до США. Деякі листи та уривки зі спогадів зберігаються в приватному архіві Осипа Зінкевича [58, с. 225].

1. *Совачева, Г.* Кризь пориви життя [Текст] / Г. В. Совачева // Наше життя (Філадельфія). – 1958.
2. *Книш, І.* Перші кроки на еміграції : з недавнього минулого [Текст] / Ірена Книш. – Вінніпег : Культура й Освіта, 1955. – 39 с.
3. *Совачева Ганна* // Енциклопедія Українознавства : словникова частина / НТШ ; головн. ред. В. Кубійович. – Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя, 1976. – Т. 8. – С. 2929.
4. РДВІА. – Ф. 409.

5. *Ротач, О.* Служили славі України [сторінки біографій подружжя Василя та Ганни Совачових] [Текст] / Олександр Ротач // Полтавська Петлюріана. – Полтава, 2005. – [Ч.] 6 : Матеріали сьомих петлюрівських читань. – С. 151–196.
6. Хортулари [Текст] // *Энцикл. словарь / издатели : Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С.-Петербург).* – СПб. : типогр. акц. общ. Брокгауз-Ефрон, 1903. – Т. 37. – С. 89.
7. РДВІА. – Ф. 400.
8. РДВІА. – Ф. 725.
9. *Совачева, Г.* Кризь пориви життя [Текст] : спогади / Г. В. Совачева // *Визвольний шлях.* – Лондон : Укр. видавнича спілка. – 1964.
10. *Совачева, Г.* 50 років тому : спомин для молодих adeptів української сцени [Текст] / Г. В. Совачева // *Керма : Літ.-мист. і наук. зб. – Зальцбург [Вид. літ.-наук.-мистецької спілки], 1946. – [Квітень-липень]. – С. 96–101.*
11. РДВІА. – Ф. 407.
12. *Труды Первого всероссийского съезда сценических деятелей.* – М. : Союз театральных деятелей, 2006. – 700 с.
13. РДВІА. – Ф. 409.
14. *Ротач, О.* Родина видатного українця : до історії роду Совачових [Текст] / Олександр Ротач // *Полтавський краєзнавчий музей : зб. наук. ст. / редкол. : Волошин Ю. В., Годзенко В. Д., Лобурець В. Є. та ін.* – Полтава : Дивосвіт, 2005. – С. 445–456.
15. *Наумов, С. О.* Братство тарасівців [Текст] / С. О. Наумов // *Укр. іст. журнал.* – 1999. – № 5. – С. 36–44.
16. *Коллард, Ю.* Спогади юнацьких днів. 1897–1906 [Текст] : Укр. студентська громада в Харкові і Рев. Укр. партія (РУП) / Юрій Коллард. – Торонто : Срібна сурма, 1972. – 223 с.
17. *Лотоцький, О.* Сторінки минулого [Текст] / Олександр Лотоцький ; *Наук.-богослов. ін-т Укр. Православ. Церкви в США.* – [Варшава] : Вид. Укр. Православ. Церкви в США, 1932. – Т. 1. – 289 с.
18. *Дорошенко, В.* Мої Шевченкознавчі праці [Текст] / Володимир Дорошенко // *Шевченко.* – Нью-Йорк, 1955. – Річн. 4. – С. 33. – (Шевченківська конф. УВАН 1955).
19. *Совачева, Г.* Кризь пориви життя : спогади [війна і визвольні змагання] [Текст] / Г. В. Совачева // *Наше життя (Нью-Йорк).* – 1980.
20. Д-р Василь Як. Совачів [Некролог] [Текст] // *Народний ілюстрований календар товариства “Просвіта” на звичайний рік 1925.* – Л. : Друк. вид. спілки “Діло”, 1924. – Річн. 47. – С. 98–99.
21. *Пундій, П.* Українські лікарі : біобібліогр. довідник [Текст] / Павло Пундій. – Л. ; Чикаго : [б. в.], 1994. – Кн. 1 : Естафета поколінь національного відродження. – 327 с.
22. *Бессонов, В. А.* “Вспомним, братцы, россов славу...” [Текст] : из истории 9-го пехотного Ингерманландского императора Петра Великого и 10-го пехотного Новоингерманландского полков / В. А. Бессонов. – Калуга : изд-во “Бочкаревой”, 2004. – 36 с.
23. *Памятная книжка Тульской губернии на 1908 г.* [Текст] / [ред. Е. И. Скабалланович] – Тула : Губ. стат. к-т, 1908. – XI, 8, 250, 86 с.
24. *Памятная книжка Тульской губернии на 1909 г.* [Текст] / [ред. Е. И. Скабалланович] – Тула : Губ. стат. к-т, 1909. – XI, 8, 189, 133 с.

25. *Полонська-Василенко, Н. Д.* Історія України [Текст] : у 2 т. / [голов. ред. С. Головка] – 2-е вид. – К. : Либідь, 1993. – Т. 2. : Від середини XVII століття до 1923 р. – 606 с., [1] арк. портр.
26. *Васильківський, Л.* Роздуми на схилі життя (III) [Текст] / Л. Васильківський // Сучасність. – Мюнхен : [б. в.], 1969. – Ч. 4–5 (100–101) – С. 105–121.
27. *Совачева, Г.* Кризь пориви життя : спогади [війна і визвольні змагання] [Текст] / Ганна Совачева // Наше життя (Нью-Йорк). – 1981.
28. *Шкільник, М.* Україна в боротьбі за державність в 1917–1921 роках [Текст] : спомини і роздуми / М. Шкільник. – Торонто: [б. в.], 1971. – 351 с.
29. *Удовиченко, О.* Україна у війні за державність [Текст] : історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917–1921 / Олександр Удовиченко. – Вінніпег : Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1954. – 180 с.
30. *Совачева, Г.* З наших визвольних змагань : [Доповідь, прочитана на академії в Парижі] [Текст] / Ганна Совачева // Наше життя (Філадельфія). – 1955.
31. *Блавацький, В.* Спогади [Текст] / Володимир Блавацький // Ревуцький, В. В орбіті світового театру [Текст] / Валеріян Ревуцький. – К. ; Х. ; Нью-Йорк : вид-во М. П. Коць, 1995. – С. 132–158.
32. Старосольська Дарія ; Старосольська Уляна ; Старосольський Володимир ; Старосольський Юрій [Текст] // Енциклопедія Українознавства : словникова частина / НТШ ; головн. ред. В. Кубійович. – Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя, 1976. – [Т.] 8. – С. 3032–3033.
33. ЦДА України (м. Львів). – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 557.
34. *У[ляна], Л[юбович].* Шукати поезії життя [Текст] / Оксана Любович // Наше життя (Нью-Йорк). – 1981. – № 1 [Січень]. – С. 1.
35. *Берест, Б.* Зберегти і плекати світлі ідеали В. Блавацького [Текст] / Борис Берест // Фенікс : ж-л молодих. – 1955. – Зош. 6. – С. 42²⁶.
36. *Совачева, Г.* Різдво в театрі “Заграва” [Текст] : уривок із спогадів / Ганна Совачева // Наше життя (Філадельфія). – 1962.
37. *Ревуцький, В.* В орбіті світового театру [Текст] / Валеріян Ревуцький. – К. ; Х. ; Нью-Йорк : вид-во М. П. Коць, 1995. – 243 с.
38. *Павликовська, І.* З побуту у Франції [Текст] / Ірина Павликовська // Наше життя (Філадельфія). – 1953. – Ч. 10 [Листопад]. – С. 9.
39. *Лещенко, С.* Згасло велике серце [Текст] / Стефанія Лещенко // Наше життя (Філадельфія). – 1955. – Ч. 2 [Лютий]. – С. 8.
40. *Климовський, Яр.* Мавка [Текст] : спогад / Яр Климовський // Наше життя (Нью-Йорк). – 1984. – Ч. 5–6 [Травень-червень]. – С. 24.
41. *Слюзарівна, М.* У таборі в Зальцбургу [Текст] : спогад з перебування на скитальщині / М. Слюзарівна // Жіночий світ (Вінніпег). – 1969. – Ч. 11–12 (239–240) [Листопад-грудень]. – С. 10.
42. Прощальна хроніка от Александра Клековкина [Текст] / Александр Клековкин // День. – 2000. – № 144 (925). – 11 авг. – С. 7. – (Зрелища : летопись века).

²⁶ “Фенікс” — неперіодичний журнал Товариства Української студіюючої молоді ім. М. Міхновського, що виходив у 1951–1970 рр. (16 випусків) спершу в Мюнхені (ФРН), а потім у США.

-
43. *Чорній, С.* Український театр і драматургія [Текст] / Степан Чорній. – Мюнхен ; Нью-Йорк, 1980. – 468 с. – (Видання Українського вільного університету). – (Серія : монографії ; ч. 30).
 44. Лист І. Качуровського до П. П. Ротача від 31.07.2005. – Архів адресата (Полтава).
 45. *Залізник, О.* Померла Ганна Совачева [Текст] / Олена Залізник // Жіночий світ (Вінніпег). – 1954. – Ч. 7–8 (55–56) [Липень-серпень].
 46. *Левицький, М.* Ганна Совачева [Текст] / М. Левицький // Жіночий світ (Вінніпег). – 1950. – Ч. 12 [Грудень]. – (Наші сучасниці).
 47. *Книш, І.* Відгуки часу [Текст] : вибрані нариси, статті, спогади, матеріали / Ірена Книш. – Вінніпег : Накладом авторки, 1972. – 404 с. : іл.
 48. *Книш, З.* На порозі невідомого [Текст] : [спогади з 1945 року] / Зиновій Книш. – Париж : Вид. Першої Укр. Друкарні у Франції, 1955. – 240 с.
 49. *Книш, І.* Жінка вчора й сьогодні [Текст] : вибрані статті / Ірена Книш. – Вінніпег, 1958. – 198 с.
 50. *Вротновська, О.* У Ганни Совачевої [Текст] : з нагоди її 75-ліття / О. Вротновська // Наше життя (Філадельфія). – 1952. – Ч. 3 [Березень]. – С. 7.
 51. *Совачева, Г.* 22 тисячі франків – вислід збірки СУФ [Текст] / Г. В. Совачева // Жіночий світ (Вінніпег). – 1951. – Ч. 1–2 (13–14). – С. 21.
 52. *Листок, М.* Ганна Совачева [Текст] / М. Листок // Жіночий світ (Вінніпег). – 1962. – Ч. 7–8 (161–162). – С. 9.
 53. *Гайдабура, В.* Париж-Монреаль-Торонто [Текст] / Валерій Гайдабура // Кінотеатр. – 2004. – № 1. – С. 5–8.
 54. [Із хроніки української культури на еміграції] // Визвольний шлях (Лондон). – 1955. – Кн. 4 (Ч. 4–90) [Квітень]. – С. 117. – (Із хроніки української культури на еміграції).
 55. Посмертна згадка [Текст] : відійшли від нас // Наше життя (Філадельфія). – 1954. – Ч. 9 [Жовтень]. – С. 12.
 56. *Коваленко, Н.* Олена Лотоцька у Франції [Текст] / Н. Коваленко // Наше життя (Філадельфія). – 1954. – Ч. 11 [Грудень]. – С. 7.
 57. Лист пані Я. Йосипишин від 05.08.2005. — Архів автора (Полтава).
 58. Листування Зиновія Книша і Андрія Жука [Текст] / упоряд. І. Гирич // Молода нація : Альманах. – 2003. – № 2 (27). – С. 225.
 59. Лист О. С. Зінкевича до П. П. Ротача від 22.10.2006. — Архів адресата (Полтава).